

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

ТЕМА: ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК СУСПІЛЬНА НАУКА

План

1. Політологія та інші науки про суспільство. Об'єкт і предмет політології
2. Структура й категорії політології
3. Методи і функції політології
4. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни

Основні поняття: геополітика, політична психологія, політична соціалізація, політична соціологія, політична філософія, політологія.

Короткий виклад змісту лекції:

1. Політологія та інші науки про суспільство. Об'єкт і предмет політології

Як будь-яка наука, політологія має свій об'єкт і предмет дослідження. Під об'єктом науки розуміються сторони об'єктивної реальності, що підлягають розгляду. Не виключено, що один і той самий об'єкт може вивчатися різними науками під особливим кутом зору, з позиції свого предмету та методів. **Об'єктом політології** є політична сфера суспільства і всі процеси, що в ній відбуваються.

Але політика є об'єктом дослідження багатьох галузей наукового знання: політичної філософії, політичної історії, політичної соціології, політичної економії, політичної психології, правознавства, політичної етики, політичної географії та ін.

У вітчизняній політології склались дві позиції стосовно предмету політології.

1. у широкому розумінні: політологія - цілісна й інтегративна наука про політику, що охоплює всі перелічені й подібні галузі наукового знання про політику. Політологія виступає як міждисциплінарна наука, а її предмет складає сукупність закономірностей функціонування і розвитку різних сторін політичної діяльності, які досліджуються окремими субдисциплінами;
2. у вузькому розумінні: політологія — це загальна теорія політики, яка не намагається охопити всю політичну проблематику і має свій специфічний предмет дослідження - політичну систему суспільства та її різноманітні підсистеми. Жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет.

*Політологія (від грецьк. *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, вчення) – наука про політику, про закономірності та особливості розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, сутність, форми і методи діяльності суб'єктів політики.*

2. Структура й категорії політології

Категорія «політична система суспільства» - це інтегративна категорія, яка органічно поєднує всі інші категорії політології — політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси, політичну культуру тощо, а тому є центральною у науці про політику.

Структурно політологія складається з: історії політичних вчень, теорії політики і прикладної політології.

Історія політичних вчень досліджує зародження, становлення і розвиток політичних поглядів, ідей, теорій тощо протягом усього періоду існування державно організованого суспільства. Основними етапами цієї історії є: стародавній світ, середньовіччя, відродження, новий час, новітній час.

Теорія політики вивчає політику як цілісний предмет і має свої внутрішні структурні елементи: концепції політики і влади, теорії політичної системи і процесів, моделі політичної участі й лідерства, теорії формальних і неформальних інститутів політики (державознавство, партологія, концепції еліт), теорії міжнародних відносин і зовнішньої політики.

Прикладна (практична) політологія безпосередньо пов'язана з практикою і включає: розробку політичних технологій; прийняття політичних рішень; проведення виборчих кампаній, політичної реклами; врегулювання політичних конфліктів; проведення політичних переговорів; політичне прогнозування, планування й консультування та ін.

Категорії політології – це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини політичної реальності та пізнання. Це наступні категорії:

політична влада; політична система (поєднує в собі решту категорій: державу та її структурні елементи, політичні партії, органи місцевого самоврядування та ін.); політична культура і її складові (політична свідомість, політична поведінка, політичні цінності, політичні норми, політична соціалізація); політичний процес; політичне явище та ін.

3. Методи і функції політології

 Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Сукупність методів дослідження, що їх застосовують у науці, називається методологією.

Існує багато різних класифікацій методів пізнання. Так, методи поділяються на: 1) філософські (порівняння, аналіз і синтез, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, індукція і дедукція тощо); 2) спеціально-наукові: системний (цілісне сприйняття об'єкта і всебічний аналіз зв'язків між окремими його елементами); структурно-функціональний (розчленування політичного явища на складові частини з подальшим аналізом вивчення їх ролі для суспільства); порівняльний; біхевіористський (дослідження поведінки індивідів і соціальних груп).

Функції політології:

1. **пізнавальна функція** - дослідження багатогранності політичних явищ з метою отримання знання про їхню сутність, зміст і закономірності розвитку;
2. **аналітична функція** - всебічний аналіз політичних процесів, оцінка діяльності інститутів політичної системи;
3. **прогностична функція** - вироблення наукових прогнозів подальших змін у політичній сфері, виявлення тенденції розвитку суспільних процесів;
4. **інструментально-практична функція** - розробка рекомендацій для удосконалення яких-небудь сторін політичної практики;
5. **методологічна функція** – використання іншими науками категорій і закономірностей політології як теоретичного інструментарію у дослідженні суспільних явищ і процесів;
6. **виховна функція** - формування світогляду особи, її політична соціалізація, надання їй знань про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру.

4. Становлення політології як науки і навчальної дисципліни

Політологія одночасно і молода, і одна з найдавніших наук.

Історично першою формою пізнання політики була релігійно-міфологічна. Майже два тисячоліття до нової ери панували уявлення про божественне походження влади і суспільно-політичного устрою.

З середини I тис. до н.е. посилюється процес раціоналізації політичних поглядів, вони набувають філософсько-етичної форми. З'являються перші політичні категорії, а згодом і політичні концепції, започатковуються власне теоретичні дослідження політики. Найвиразніше цей процес проявився у творчості Конфуція, Сократа, Платона й Аристотеля.

Від релігійно-етичної форми політичну науку звільнив Н.Макіавеллі. Він розглядав політичні процеси як природні, що відбуваються не з Божої волі, а відповідно до певних об'єктивних закономірностей. У центр політичних досліджень учений поставив державну владу й підпорядкував політичну науку вирішенню практичних завдань. Його вважають основоположником політичної науки нового часу. Саме на рубежі середньовіччя і нового часу виникає політична наука як самостійна сфера знань.

Великий внесок у звільнення політики й політичної думки від теології і церковної моралі зробили Т.Гоббс, Б.Спіноза, Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо та ін. Вони аналізували проблеми походження, сутності, призначення і форми держави, розробляли теорію суспільного договору, ідеї народного суверенітету, свободи і рівності, природного права тощо.

Істотний внесок у розвиток політичної науки, ідей конституційного ладу, республіканської форми правління, ліберальної демократії і становлення відповідних їм інститутів і норм був зроблений у період Великої французької революції, війни за незалежність США наприкінці XVIII ст., революцій XIX ст. У II пол. XVIII - I пол. XIX ст. були сформульовані найважливіші підходи, що стали основоположними в розробленні політичних теорій і концепцій сучасності.

Процес формування й виокремлення політології із загальної системи соціальних і гуманітарних наук та її інституціоналізації припав на кінець XIX - поч. XX ст. Важливий внесок у становлення сучасної політології зробили такі європейські вчені, як К.Маркс, Ф.Енгельс, М.Вебер, Р.Міхельс, Г.Моска, В.Парето та ін. У США інтенсивне оформлення політології в самостійну галузь знання розпочалося 1880 р. зі створенням при Колумбійському коледжі школи політичної науки. В 1903 р.

у США було створено Американську асоціацію політичних наук, яка започаткувала подібні асоціації в інших країнах та в міжнародному масштабі.

У післявоєнний період розвиток політології був особливо успішним у США. Саме в цій країні розгорнулася так звана біхевіористська революція в соціальних науках, у тому числі й політології. Американським ученим належить також заслуга розробки системного і структурно-функціонального аналізу політики, політико-культурного підходу, порівняльної політології.

У 1949 р. під егідою ЮНЕСКО утворено Міжнародну асоціацію політичних наук, що об'єднала у своїх лавах більшість відповідних національних асоціацій.

Як навчальна дисципліна політологія вперше з'явилася в університетах США в середині XIX ст. напередодні громадянської війни між Північчю і Півднем. У європейській вищій школі політологію почали викладати з середини XX ст. СРСР стояв осторонь загального процесу становлення і розвитку політології як науки і навчальної дисципліни. Теоретичні положення політології не вписувалися в основні постулати панівної марксистсько-ленінської ідеології. Тому до II пол. 80-х рр. в СРСР політологія не визнавалася за науку, а окремі дослідження політики здійснювались у межах наукового комунізму, історії КПРС, політичної економії, теорії держави і права та інших дисциплін. В Україні з 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищих навчальних закладах.

Питання для самоконтролю:

1. Що входить до предмету політології?
2. Яке, на Вашу думку, головне завдання політології?
3. Які функції виконує політологія?
4. У чому актуальність політології як науки і навчальної дисципліни?
5. Коли виникла політологія як наука і політологія як навчальна дисципліна?
6. Розкрийте взаємозв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками.

ТЕМА: ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

План

1. Підходи до визначення сутності політики.
2. Суб'єкти і об'єкти політики.
3. Функції політики.
4. Види політики.

Основні поняття: політика, політична свідомість, політичні відносини, політичні інститути.

Короткий виклад змісту лекції:

1. Підходи до визначення сутності політики

Термін «політика» в науковий обіг ввів Аристотель в IV ст. до н.е. Грецький філософ визначив її як **мистецтво управління державою (полісом)**. Однак виділення політики в особливу сферу суспільного життя відбулося задовго до того, як греки почали активно користуватися цим поняттям.

Підходи щодо походження політики:

1. **теологічний:** пояснює природу політики з божественної волі;
2. **антропологічний:** обґрунтовує необхідність політики людською природою;
3. **біологічний:** визнає загальні для людського і тваринного світу засад (спільних інстинктів, моделей поведінки);
4. **психологічний:** в природі людини закладені потреби, інтереси, емоції. Саме вони породжують політичні взаємодії;
5. **соціальний:** політика має суспільне походження: виникла в ході історичної еволюції суспільства як результат росту її неоднорідності і складності організації.

Хоча сутність політики досліджується в науці більше 2000 років, питання про те, що таке політика, залишається відкритим. Існують різні підходи до розуміння сутності політики.

1. Управлінський підхід: політика – діяльність з **управління суспільством** (Д.Істон, Г.Алмонд).

2. **Субстанціональний підхід:** політика - це боротьба за завоювання і утримання влади (Н.Макіавеллі, М.Вебер, К.Маркс).
3. **Інституційний підхід:** політика - це участь у справах держави, використання класами державної влади для здійснення своєї мети (В.Ленін).
4. **Соціологічний підхід:** політика - відносини, напрями і способи діяльності соціальних груп у відстоюванні своїх інтересів і задоволенні своїх потреб за допомогою різноманітних засобів, серед яких головну роль відіграє влада.
5. **Телеологічний підхід:** політика - особлива форма людського існування, пов'язана з ціледосягненням.
6. **Консенсусний підхід:** політика - діяльність, спрямована на досягнення громадянами згоди виключно мирними і ненасильницькими засобами.
7. **Конфліктний підхід:** політика - поле зіткнення інтересів соціальних груп і інститутів з приводу влади, з приводу контролю над механізмом розподілення суспільних благ.

Необхідно визнати неприпустимість абсолютизації будь-якого з підходів.

 Політика (від грецьк. polis — місто-держава та його похідних politike — мистецтво управляти державою, polites — громадяни, politica — державний діяч та ін.) — одна з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємини різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.

2. Суб'єкти і об'єкти політики

 Суб'єкти політики — це особи і соціуми, а також створені ними установи й організації, які беруть активну, свідому участь у політичному процесі.

Суб'єктами політики можуть виступати: індивіди (первинний, системоутворюючий суб'єкт політики), соціальні групи (нації, народи, верстви, класи, демографічні групи), політичні інститути (партії, суспільні об'єднання, рухи, фронти), держава.

Три рівні суб'єктів політики:

1. соціальний: індивіди, класи, еліти, етноси, корпоративні групи (певні фінансові і промислові бізнес-еліти);
2. інституціональний: партії, органи державної влади, суспільні організації тощо; політика представлена і такими суперінститутами, як ООН, НАТО;
3. функціональний: армія, лоббі, опозиція, бюрократія.

 Об'єктами політики є всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи різних підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи.

Соціальні групи та особи, які не усвідомлюють своїх соціальних інтересів, не здатні виразити їх безпосередньо або через організовані форми тиску, стають об'єктами політичного маніпулювання, тому що не розуміють, чиї інтереси виражає та чи інша ідеологічна течія.

3. Функції політики:

- управлінська: розробка основних напрямків розвитку суспільства;
- прогностична: визначення перспектив суспільного розвитку;
- інтеграційна: об'єднання різноманітних груп суспільства довкола фундаментальних ідей, інтересів, цінностей;
- мобілізаційна: мобілізація ресурсів для ефективного вирішення суспільних завдань;
- ідеологічна: розробка певного суспільного ідеалу;
- виховна: політична соціалізація індивідів;
- інноваційна: забезпечення та стимулювання інноваційного, поступального розвитку суспільства.

4. Види політики

- За сферами суспільного життя: економічна (промислова, сільськогосподарська, фінансова), національна, військова, екологічна, науково-технічна, соціальна (у сфері охорони здоров'я, соціального забезпечення, побутового обслуговування), культурна (у сфері освіти, науки, культури, мистецтва).
- За об'єктом впливу (або масштабами) — внутрішня і зовнішня.
- За суб'єктами політики: державна, політичних партій, громадських об'єднань, рухів, груп.
- За пріоритетом (метою) діяльності: політика нейтралітету, національного примирення, «великого стрибка», «відкритих дверей», компромісів та ін.

Питання для самоконтролю:

1. Чим відрізнялося трактування політики мислителями різних епох?
2. Як трактували політику теологи? Чи актуальна теологічна концепція політики сьогодні?
3. Чи може політика залежати від природно-географічних явищ, психологічних особливостей людини?
4. Сформулюйте мету та призначення політики.
5. Назвіть найважливіші функції політики.
6. Які елементи структури політики Ви можете виділити? Охарактеризуйте їх.
7. Назвіть основні види політики.

Тема. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Політичні ідеї у країнах Стародавнього Сходу.
2. Політичні вчення у Стародавній Греції.
3. Політична думка Середньовіччя.
4. Політичні вчення епохи Відродження.

 Ключові поняття: аристократія, демократія, деспотія, макіавеллізм, монархія, олігархія, охлократія, поліс, політія, республіка, теократія, тиранія, тімократія.

Короткий виклад змісту лекції:

1. Політичні ідеї у країнах Стародавнього Сходу

Перші ідеї про форми організованого державного існування і розвитку суспільства з'явилися у країнах Стародавнього Сходу ще в II тис. до н. е. Ці ідеї у стародавніх китайців, індусів, вавилонян, персів, євреїв мали релігійно-міфологічний характер. У XI-VIII ст. до н. е. простежується тенденція переходу від релігійно-міфологічних уявлень до раціонального сприйняття. Цей перехід виявився у вченнях:

Конфуція, Мо-цзи, Шан Яна, Лао-цзи в Китаї;

Будди в Індії;

Заратустри в Персії та ін.

Давньокитайські мислителі: чи не найпершими в історії політичних учень почали відходити від міфічного світорозуміння, божественних настанов, переводячи політичні доктрини на земну основу.

Найпомітніший серед мислителів – великий мораліст **Конфуцій** (551-479 рр. до н. е.) – був не лише визнаним мудрецем, але й безпосереднім учасником політичного життя (обіймав посаду міністра юстиції). Вчення викладено у трактаті «*Лунь юй*» («*Бесіди і судження*») – зібрання його афоризмів.

Патріархально-патерналістська концепція держави: держава – це одна велика родина, де влада імператора – влада батька, а відносини правителів і підданих – родинні відносини, де молодші залежать від старших.

Політична концепція Конфуція включає такі ідеї:

- ✓ державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель;
- ✓ слідування «належному», тобто суворий ієрархічний розподіл обов'язків як в сім'ї, так і в державі за принципом «... *государ має бути государем, міністр – міністром, батько – батьком, син – сином*»;
- ✓ встановлення ідеальних відносин в сім'ї та державі відповідно до принципу «*чого не бажаєш собі, того не роби іншим*». Тобто людина має ставитись до іншої так само добре, як вона б хотіла, щоб ставились до неї («золоте правило моралі»);
- ✓ культ предків, мудрості, знання;
- ✓ відносини між вищими й нижчими подібні відносинам між вітром і травою: *трава мусить схилитись, коли повіє вітер*;

Благородна людина:

- сповнена любові до батьків,

- щира і покiрна до свого володаря,
- дотримується соціально-політичних норм,
- спирається на взаємність у стосунках з іншими людьми.

Конфуціанство стало найвпливовішою течією етичної й політичної думки в Китаї, зберігає своє значення й понині, отримало розповсюдження в Японії, Кореї, В'єтнамі та інших країнах.

Ще одна течія давньокитайської політичної думки – **даосизм**. Його постулати викладені напівлегендарним мислителем **Лао-цзи** (III ст. до н. е.). На його думку, життя людей не керується «волею неба», а крокує природним шляхом – **дао**. Згідно з даосизмом, природний закон справедливості рано чи пізно має перемогти, людина повинна в це вірити і слухняно підкорятися йому.

У Всесвіті присутня незрима гармонія. Це вимагає обережного ставлення до будь-яких спроб перебудови, яким даосизм протиставляє принцип «у вей», що полягає в утриманні від волонтаристського втручання у хід життя заради того, щоб надати природі речей можливість розкритись безперешкодно, спонтанно.

Повернення до природної простоти та примітивізму. Найкраща держава – маленька держава-селище, де народ – неписьменний, що дозволить зробити головними методами державного управління «мудрість простоти», засновану не на знаннях, а на інтуїції.

2. Політичні вчення у Стародавній Греції

У Стародавній Греції державність виникла на початку I тис. до н. е. у формі полісів.

Поліс – окреме місто-держава, до складу якого, крім міської території, входили також прилеглі сільські поселення.

Процеси боротьби за владу знайшли своє відображення й теоретичне осмислення в політичній думці Стародавньої Греції. У центрі цієї боротьби було питання встановлення тієї чи іншої форми державного правління (аристократії, олігархії, демократії тощо).

Платон (427-347 рр. до н. е.) своє політичне вчення виклав головним чином у трактатах-діалогах «Держава», «Політик» і «Закони».

Він розрізняв світ ідей і світ речей (явищ). Будучи ідеалістом, істинним буттям вважав лише світ ідей, які досягаються розумом, а сприйняті відчуттями явища не вважав істинними. Світ явищ – спотворена копія світу ідей. Відповідно, наявні форми держави є лише спотвореними відображеннями ідеальної справедливої держави.

Ідеальну державу Платон будує за аналогією з людською душею.

Три початки людської душі	Три початки в державі	Три суспільних стани
розумне	дорадче	філософи (правителі)
вольове	захисне	воїни (захисники)
чуттєве	ділове	ремісники (виробники)

Визначальним початком душі є розумне, а тому філософи покликані правити в державі. Вольовий початок душі й захисний початок у державі втілюються у воїнах, які повинні підкорятися філософам. Нарешті, розумний і вольовий початки управляють початком чуттєвим (ремісниками, землеробами).

Риси ідеальної держави Платона:

- принцип розподілу праці;
- рівність у правах жінок і чоловіків;
- спільність майна, дружин і дітей (для правителів і воїнів);
- виключення з числа громадян рабів та іноземців.

Платон виділяв вісім форм державного правління:

- істинне правління;
- законна монархія (царська влада);
- незаконна монархія (тиранія);
- законна влада небагатьох (аристократія);
- незаконна влада небагатьох (олігархія);
- законна демократія (на основі законів);
- незаконна демократія (за відсутності законів);
- тімократія.

Ідеальна держава Платона – це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Таке

правління може бути:

- або *царською владою* (якщо серед правителів виділяється хтось один найдостойніший);
- або *аристократією*. Платон був прихильником сучасної йому афінської рабовласницької аристократії.

 Монархія (від грецьк. *monarchia* – єдиновладдя) – форма державного правління, в якій джерелом державної влади вважається монарх, його влада спадкова і не залежить від волі виборців.

 Аристократія (від грецьк. *aristokratia* – влада найкращих, найзнатніших) – найвища родова знать у рабовласницькому й феодальному суспільствах; форма державного правління, за якої аристократії належить уся повнота влади в країні; правління кращих громадян, які виконують закони.

Через недосконалість людської природи ідеальна держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління. Замість розумного начала в державі почне панувати вольове – *тімократія*.

 Тімократія – спартанський тип владування, заснований на честолюбстві й силі; особлива форма олігархії, за якою державна влада належить привілейованій меншості, яка володіє високим майновим цензом, часто – військовою силою; форма державного ладу, що дає громадянам політичні права в залежності від розмірів їхнього майна.

Така держава постійно воюватиме, а війна є головним джерелом суспільних бід. Війни і розбрат призводять до переродження тімократії у гіршу форму правління – *олігархію*.

 Олігархія (від грецьк. *oligos* – нечисленний і *arche* – влада) – влада небагатьох – жадібних і багатих; форма державного правління, за якої політичне та економічне правління здійснюється невеликою групою людей, а також сама ця група.

Подальше зростання майнової нерівності, обурення бідних проти багатих призводять до повстання. Коли воно закінчується перемогою бідняків, ті знищують або проганяють багатіїв і встановлюють *демократію*, яка є ще гіршою формою правління, ніж олігархія.

 Демократія – (від грецьк. *demos* – народ і *kratos* – влада) – влада народу, народовладдя; форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадянські права і свободи.

Демократії, звичайно, короточасні і натовп дуже швидко поступається владою на користь тирану. З демократії виростає її продовження і протилежність – *тиранія*, встановлення якої означає перетворення надмірної свободи в надмірне рабство.

 Тиранія – одноосібне деспотичне правління внаслідок насильницького захоплення влади, базується на сваволі правителя (тирана), а не на законах.

 Деспотія (від грецьк. *despot* – володар, самодержець) – система державного правління, для якої характерне абсолютне свавілля влади та безправ'я підданих; часто – освячення влади правителя релігією та централізована система управління економікою (на Стародавньому Сході).

Погляди **Аристотеля** (384-322 рр. до н. е.) викладені, головним чином, у працях «Політика», «Афінська політія», «Риторика», «Етика». Людина, на думку Аристотеля, є за своєю природою істотою політичною.

У центрі вчення Аристотеля перебувають проблеми походження, сутності та форми держави. Він вважав, що держава виникла не в результаті угоди між людьми на основі їх волевиявлення, а природно-історичним шляхом – із сім'ї і поселень як всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей.

Форму держави Аристотель характеризував як політичну систему, що визначається верховною владою в державі. Конкретні форми він розрізняв залежно від кількості правителів і мети, яку вони при цьому переслідують.

За першою ознакою (кількість правителів) Аристотель розрізняє:

- ✓ правління одного;
- ✓ правління небагатьох;
- ✓ правління більшості;

за другою ознакою (мета правління) поділяє форми держави на:

- ✓ правильні (мають за мету спільне благо);
- ✓ неправильні (мають за мету лише своє особисте благо).

Правильні форми	Кількість правителів	Неправильні форми
монархія	правління одного	тиранія
аристократія	правління небагатьох	олігархія
політія	правління більшості	демократія

На відміну від Платона, Аристотель вважав, що приватна власність – це необхідна умова існування суспільства, як і сім'я. Аристотель критикував вчення Платона про ідеальну державу. Він вважав, що треба шукати не «абсолютно найкращу державу», а такий політичний устрій, який можуть мати більшість існуючих держав.

Найкращою формою правління є *політія*: у звичаях це – поміркованість, у майні – середній достаток, у правлінні – середній прошарок. Розумне управління і стабільність держави будуть там, де середній прошарок є багаточисельним і сильнішим від обох соціальних крайнощів – багатих і бідних.

 Політія – державний лад, за якого влада знаходиться в руках більшості – «середніх» людей, що володіють певним невеликим цензом й управляють державою в інтересах всіх громадян.

Найгіршою з неправильних форм держави є *тиранія*, де влада здійснюється деспотичними методами однією особою в особистих інтересах.

Аристотель розрізняє крайню демократію, в якій верховна влада належить народу, а не закону, і помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону.

3. Політична думка Середньовіччя

Це епоха формування і розвитку феодалізму. Політичні вчення цієї епохи постійно змінювались. Сильний вплив на них справляли християнська релігія і католицька церква, яка практично неподільно панувала у сфері духовного життя.

У центрі ідейно-політичних зіткнень цього періоду – запекла боротьба за вплив у суспільстві між католицькою церквою, папством, з одного боку, і світськими феодалами, монархами, з іншого. Відповідно, однією з центральних проблем політичної думки стало питання про те, яка влада – духовна (церква) чи світська (держава) повинна мати пріоритет у суспільстві.

У період утвердження в Римській імперії християнства значного поширення набуло вчення одного з найвидатніших ідеологів християнської церкви **Аврелія Августина (Блаженного)** (354-430 рр.), погляди якого викладено у праці «*Про град Божий*».

Августин виступав за верховенство церкви в політичному житті. Держава – сукупність людей, об'єднаних суспільними зв'язками, її зусилля повинні спрямовуватися не лише на задоволення земних потреб, а й на нищення ворогів церкви, запобігання злочинам проти Бога.

Основні ідеї:

- надмірне насильство небажане, але необхідне;
- рабство суперечить природі людини, але встановлене Богом як покарання за гріхи;
- свобода волі приємна, але посилює схильність індивіда до порочних дій;
- державна влада нічим не відрізняється від зграї розбійників, але політичну опозицію треба рішуче викорінювати.

Аврелій Августин різко протиставляв церкву та державу. Він стверджував, що держава пов'язана із царством диявола. Гріховність земного державного життя виявляється у пануванні людини над людиною, у відносинах управління й підкорення, панування і рабства. Такий стан він називає «природним порядком» людського життя і критикує його з релігійно-ідеальних позицій божественного порядку та його земного прообразу у вигляді християнської церкви. Гріховний порядок світу має тимчасовий характер і триватиме до другого пришествя Христа й судного дня, коли встановиться «царство небесне».

Форми державного правління Августин розрізняв залежно від обов'язків, покладених на верховну владу. Головними з них він вважає моральні й релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і до людини. Він вважає прийнятними всі форми правління в тому разі, якщо в державі зберігаються втілена у праві справедливість і повага до релігії. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ, він називає тираном, а несправедливу аристократію – клікою.

Вершини своєї могутності і впливу римо-католицька церква досягла у XIII ст. Тоді завершилось створення системи схоластики – релігійної філософії католицизму, спрямованої на виправдання постулатів віри формально-логічними засобами.

У створенні цієї філософії велику роль відіграв домініканський монах, учений-богослов **Фома Аквінський (Аквінат)** (1225-1274 рр.), який намагався пристосувати вчення Аристотеля для

обґрунтування католицьких догматів. Його політичні погляди викладені головним чином у працях «Про панування владик», «Сума теології» і «Сума проти язичників».

Фома Аквінський вважав, що людина за своєю природою є політичною істотою. Поодинокі люди не можуть задовольнити свої потреби, але в них від природи закладене прагнення об'єднатися і жити в державі. З цієї природної причини й виникає держава. Аквінський розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог. Мета державної влади – спільне благо і забезпечення умов для гідного життя. Здійснення цієї мети передбачає:

збереження феодально-станової ієрархії,
збереження привілейованого становища можновладців,
дотримання встановленого Богом обов'язку підкорятися правителям, які уособлюють державу.

Сутністю влади є такий порядок відносин панування і підкорення, за якого воля осіб з верхівки суспільної ієрархії керує нижчими верствами суспільства. Оскільки такий порядок заведений Богом, то влада має божественний характер («*всяка влада від Бога*»). Церква має панувати над громадянським суспільством, духовна влада – над світською.

Теократія (від грецьк. *theos* – бог і *kratos* – влада) – форма державного правління, за якої політична влада належить духівництву або главі церкви.

Фома Аквінський обґрунтовує право народу на скинення тирана, який порушує принципи справедливості. Тобто, якщо дії правителя відхиляються від волі Божої (правитель – узурпатор, тиран, дбає лише про себе), суперечать вимогам моралі та інтересам церкви, піддані мають право чинити цим діям опір. Народ може повстати проти тирана. Проте остаточне судження про законність влади і припустимість боротьби з нею належить церкві.

Серед форм державного правління Фома Аквінський розрізняв:

монархію (абсолютну і політичну),
аристократію,
тиранію, різновидом якої є демократія.

Перевагу він віддає монархії, бо її устрій нагадує як устрій світу взагалі, створеного і керованого одним Богом, так і людський організм, різні частини якого об'єднуються і керуються одним розумом.

Римо-католицька церква високо оцінила вчення Фоми Аквінського, яке дістало назву «томізм» (від лат. *Фома*), проголосивши його автора святим і присвоївши йому титул «доктора ангельського».

Інтереси бюргерства, яке підтримувало королівську владу, відобразив у своїй праці «Захисник миру» ректор Паризького університету **Марсилій Падуанський** (бл.1270-1342 рр). Він доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави миру.

Церква має бути відокремленою від держави, бо в них різні цілі і сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні, він стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив.

Держава виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди – в племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку – держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Джерелом влади в суспільстві виступає народ (представники впливових і заможних суспільних станів військових, священників, чиновників, торговців, землевласників і ремісників), саме від нього виходить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності.

Державна влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені – обрані ним представники. Закони є обов'язковими для всіх.

Марсилій Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. Законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади він важливе місце відводив виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів. Найкращою формою державного правління він вважав виборну монархію.

4. Політичні вчення епохи Відродження

Відродження (Ренесанс) припадає на XIV-XVI ст. – період формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичного світогляду, культури й мистецтва. Мислителі епохи Відродження

постійно зверталися до духовної спадщини античності, активно її відроджували й використовували.

Представником політичної думки був італійський мислитель і політик **Ніколо Макіавеллі** (1469-1527 рр.), відомий своїми працями «Правитель», «Роздуми на першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції». Н. Макіавеллі увійшов в історію політичної думки як творець нової науки про політику: його розуміння політики відокремлюється як від теології, так і від етики.

Обіймаючи відповідальну державну посаду – секретаря Ради десяти у Флоренції, виходячи із ретельних спостережень політичного життя італійських міст XVI ст., доходить висновку щодо принципової розбіжності політичного і морального світів. Політична поведінка ґрунтується не на моралі, а на силі і вигоді. Недоречно вирішувати політичні проблеми, керуючись моральними міркуваннями, бо політика за своєю природою є позаморальним явищем. Політика, на його думку, пояснює минуле, керує теперішнім, може прогнозувати майбутнє.

Макіавеллі стверджував, що людина втілює в собі такі якості, як злобність, малодушність, агресивність, невдячність, властолюбство, зрадництво, жадобу, лицемірство, брехливість, ненависть, боязливність, нестриманість тощо. Необхідність приборкання цих її рис і покликала до життя державу.

Саме з Н. Макіавеллі пов'язують введення до політичної науки самого терміна **«stato»**, тобто **«держави»**.

Учений вважав, що державу створили не Бог, а люди, виходячи з потреби спільного блага. Спочатку люди жили розрізнено, але згодом об'єдналися, щоб краще захищатися. Вони обрали зі свого середовища найсильнішого і найхоробрішого ватажка й почали йому підкорятися. Метою держави є забезпечення кожному вільного користування майном і безпеки. Для цього приймаються закони і призначаються покарання.

Кругообіг форм державного правління. Після того як влада стала спадковою, нащадки вождів все більше відхилялися від справедливості і перейшли до пригнічення народу. Абсолютна влада розбещує як правителів, так і підданих. У результаті монархія перетворюється на тиранію, яка не має права на існування і мусить бути знищена разом з тираном. Після знищення тиранії настає аристократичне правління, з часом воно вироджується в олігархію, яка зазнає участі тиранії. Далі народ вводить народне правління, після чого кругообіг форм держави повторюється.

Н. Макіавеллі розрізняє:

три правильні форми держави: монархію, аристократію, народне правління;

три форми їх спотворення: тиранію, олігархію, охлократію.

 Охлократія (від грецьк. *ochlos* – натовп і *kratos* – влада) – домінування в політичному житті суспільства натовпу, «маси»; ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп; влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масованих варіантах.

Правильні форми правління нестійкі й недовготривалі. Найкращою є змішана форма, в якій поєднуються елементи всіх правильних форм, при чому Макіавеллі віддає перевагу республіці, бо вона найбільше відповідає вимогам рівності і свободи.

 Республіка (від лат. *res* – справа і *public* – громадський) – форма державного правління, яка характеризується здійсненням вищої державної влади виборним колегіальним органом, що формується населенням (або його частиною) на визначений час.

Ідеал державного устрою Макіавеллі – сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, молоді буржуазії та виборний глава держави.

Правитель має бути схожим:

- на сильного лева, щоб «нищити вовків»,
- на хитрого лиса, щоб не втрапити в пастку.

Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі:

- ✓ вдаватися до обману,
- ✓ діяти лестощами і грубою силою,
- ✓ фізично знищувати своїх політичних противників тощо.

Відмежування політики від моралі перетворилось у проповідь аморалізму. Політика – це сфера підступності й віроломства. Аморальна політика за принципом «мета виправдовує засоби» дістала назву «макіавеллізм».

 Макіавеллізм – політичний стиль, заснований на принципі «мета виправдовує засоби»; схема політичної поведінки, що нехтує нормами моралі для досягнення політичних цілей.

Будучи флорентійцем і патріотом Італії, мислитель палко бажав її об'єднання в єдину міцну державу. А це, на його думку, міг зробити лише сильний одноосібний правитель, який для досягнення

політичних цілей, головною зміцнення держави, не нехтує ніякими засобами. *«Батьківщину належить захищати засобами славними чи ганебними, тільки б захищати її добре».*

Основна аксіома політичної філософії Н. Макіавеллі – думка про те, що люди за своєю природою є порочними, егоїстичними і злими істотами, їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Вони можуть змиритися зі втратою свободи, влади, але ніколи нікому не простять втрати власного майна. Тож політика покликана відповідати порочній природі людей.

Правитель має знати, що:

знати честолюбна;

народ захоплюється зовнішніми ефектами та успіхом;

покірність підданих найкраще гарантують примус і страх.

Правитель має:

опікувати підданих;

без крайньої потреби не вдаватись до утисків;

спрямовувати дії так, щоб вони сприймалися як благодійництво;

благодійництво проявляти в малих дозах, щоб воно тривало довше і щоб піддані відчували його якомога повніше і краще.

Домінуючим інтересом державності є самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть правильні й неправильні форми держави (за Аристотелем), дайте визначення цих понять.
2. Якою бачив Платон ідеальну модель держави (форма правління, соціальна структура, власність). Які, на Ваш погляд, її сильні і слабкі сторони?
3. Опишіть кругообіг форм держави (за Платоном).
4. Яким було відношення Платона й Аристотеля до питань рабства і приватної власності?
5. Що розуміється під поняттям «політія»?
6. Назвіть центральні проблеми політичної думки Середньовіччя.
7. Розкрийте суть християнської концепції двох держав: божественної і світської (Августин Блаженний).
8. Які філософські ідеї Аристотеля й Августина Блаженного були запозичені й розвинуті Фомаю Аквінським?

Тема. ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Пам'ятки політичної думки періоду Київської Держави.
2. Політична думка в Україні за литовсько-польської доби.
3. Політична думка України у козацько-гетьманську добу.
4. Розвиток революційно-демократичних ідей у XIX ст.
5. Політичні концепції українських мислителів початку XX ст.: соціалізм, консерватизм, націоналізм, націонал-демократизм.

 Ключові поняття: класократія, колектократія, консерватизм, націонал-демократизм, націоналізм, соціалізм.

Українська політична думка зародилась і розвивалась у контексті європейської політичної думки, яка справляла на неї визначальний вплив. Одним із важливих чинників розвитку української політичної думки були об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбувалися на українських землях. У центрі уваги перебувала проблема державності.

Доцільно виходити з політико-правових джерел, які дійшли у писаній формі (створені в період Київської Русі літописи, «слова», «повчання», «житія», збірники законів). Отже, поза розглядом залишаються первісні паростки політичної думки.

1. Пам'ятки політичної думки періоду Київської Держави

У IX-X ст. відбувся процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування Київської Держави. Рубіжною віхою у цьому процесі було прийняття християнства, що

сприяло розширенню міжнародних релігійних і політичних зв'язків Київської Держави, разом із якими на Русь прийшли здобутки європейської цивілізації в галузі філософії, права, історії, культури. Під їх впливом активізувалася давньоруська суспільно-політична думка.

Найважливіші пам'ятки політичної думки Київської Держави:

- ✓ «Повість минулих літ» (кінець XII ст.);
- ✓ «Слово про закон і благодать» Іларіона (середина XI ст.);
- ✓ «Руська правда» (XI ст.);
- ✓ «Повчання» Володимира Мономаха (XI ст.);
- ✓ «Слово про похід Ігорів» (XII ст.).

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були:

- ✓ походження держави і князівської влади;
- ✓ правове регулювання суспільних відносин;
- ✓ стосунки між церквою і державою;
- ✓ проблеми єдності та суверенності політичної влади;
- ✓ об'єднання удільних князівств навколо великого князя київського;
- ✓ самостійність і незалежність Русі.

«Слово про закон і благодать». Автор – митрополит Іларіон, обраний в 1051 р. першим Київським митрополитом руського походження. Твір написаний із нагоди закінчення будівництва собору св. Софії у Києві.

Вихідною проблемою «Слова» є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). Під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий. Закон – це певна зовнішня настанова, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою. З часом закон змінюється благодаттю, водночас закон не протистоїть істині, його дотримання є шляхом до досягнення благодаті, а разом з нею – свободи.

Питання богообраності народів. Теза про рівність християнських народів незалежно від часу прийняття ними віри слугує Іларіону для доведення рівності Русі з Візантією.

Іларіон висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Влада зосереджується в руках одного правителя, є запорукою територіальної єдності і сили держави.

«Повість минулих літ». Автор – монах Києво-Печерської лаври Нестор, перша редакція 1113 р. Автор користувався історичними джерелами інших європейських країн, руськими літописами, які не збереглися, твір доповнювався матеріалами інших авторів.

Одним із найважливіших питань у «Повісті...» є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів. Включенням біблійної легенди про поділ Землі синами Ноя після потопу виправдовується роздрібненість руської держави.

Єдність руських земель розглядається передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Політична єдність виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних.

«Руська правда» – перший писаний слов'янською мовою кодекс законів авторства Ярослава Мудрого:

- «Правда Ярослава» (1016 р.);
- «Правда Ярославичів» (1073- 1076 рр.);
- «Устав Володимира», або широка редакція «Руської правди» (поч. XII ст.).

Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни – штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія.

«Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство. Криваву помсту, що фіксувалася у «Правді Ярослава», у широкій редакції заборонено; встановлено колективну відповідальність сільської громади за вбивство княжих людей.

Детально визначено обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення, закріплено безправне становище холопів; вміщено розвинуті норми

судочинства; розроблено питання спадкоємства.

«**Повчання**» (бл. 1117 р.) Володимира Мономаха – великого князя київського, якому вдалося на короткий час зібрати землі Русі під єдиним началом перед її остаточним розпадом на окремі князівства. Воно написано у формі заповіту – звернення Володимира Мономаха до своїх синів. В автобіографічній частині подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами.

Крім моральних настанов, «Повчання» містить практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни.

«**Слово про похід Ігорів**» (1187 р.). По смерті Володимира Мономаха посилюється процес роздрібненості, князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром, авторитет якого поступово занепадає. Удільні князі, воюючи один з одним, частіше почали залучати до внутрішніх чвар озброєні загони сусідів – поляків, литовців, угорців, а найбільш небезпечними були набіги половців, яких ставили під загрозу саме існування держави.

Розповідаючи про похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку, автор у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів (золоте слово великого київського князя Святослава). Він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять й інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Основні ідеї «Слова...»:

- ✓ ідея необхідності політичного об'єднання руських земель;
- ✓ припинення міжусобної боротьби;
- ✓ виникнення держави на ґрунті суспільного договору між князем і народом.

Хід розвитку Київської Держави був порушений татаро-монгольським нашествям, яке значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. Залишки державності Київської Русі вдалося зберегти у важкодоступних районах українського Полісся та у Галицько-Волинському князівстві.

2. Політична думка в Україні за литовсько-польської доби

Період Великого князівства Литовського – це період литовсько-білорусько-українського співжиття. Політичний устрій Литовської держави був подібним до Київської. Великі князі литовські на українських землях діяли за принципом: «*Старовину не рушити, нового не вводити*», сприяючи тим самим реставрації деяких форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель. Правові відносини регулював Литовський статут, складений на основі «Руської правди». Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки і брала участь у діяльності великокнязівської влади на рівних правах з етнічними литовцями.

Інша ситуація склалася на землях, які після падіння Галицько-Волинського князівства опинилися під владою Польщі. Польська влада намагалася обмежити права української шляхти. Замість удільних князівств вводились воеводства як територіально-адміністративні одиниці. Православній шляхті заборонялось обіймати адміністративні посади.

Люблінська унія політично об'єднала Литву й Польщу в одну федеративну державу – Річ Посполиту, й українські землі, які знаходились у складі литовської держави, були інкорпоровані до складу Речі Посполитої. Так завершився литовсько-руський період в історії України, який був перехідним між княжою і польсько-козацькою добою.

Знаходження українських земель у складі Речі Посполитої мало негативні й позитивні наслідки. Польща стала коридором для проникнення на українські землі культурних впливів Західної Європи. Молоді нащадки давніх князівських і боярських родів почали здобувати освіту в європейських університетах та поширювати набуті знання в Україні.

З середини XV ст. Київ став центром раціоналістично-гуманістичного руху, що охопив українсько-білоруські землі Великого князівства Литовського. Другим центром суспільно-політичного, культурного життя України тих часів була Галицька земля, міста Львів, Перемишль та ін. Географічне розташування, тісні зв'язки із західно-європейською культурою, поступове утвердження католицизму сприяли поширенню ідей гуманізму.

Найбільш помітними особистостями цього часу, представниками реформації раннього

гуманізму були С. Оріховський, Х. Філалет, І. Вишенський.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566 рр.) увійшов в історію української політичної думки розробкою ідеї природного права та т. зв. «піраміди влади», де на вершині перебуває духовна влада, а забезпечувати її повинні священнослужителі та король.

С. Оріховський:

- виклав своє розуміння суті держави, форми управління нею, бачення проблем політичної влади;
- зробив важливий крок до визволення політичної науки від теології;
- розробив низку порад королеві щодо управління державою, акцентував увагу на тому, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права.

Однак, погляди С. Оріховського пройшли складну трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні справи, то незадовго до смерті у праці «Польські діалоги політичні» він висловлювався за зверхність папської влади над королівською.

Після Люблінської унії 1569 р. православним заборонялося обіймати відповідальні посади на державній службі, що змушувало до переходу у католицизм. Ряд представників української шляхти й православного духовенства пішли на укладення в 1596 р. Берестейської унії, за якою визнавалось верховенство Папи Римського в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Більшість українського населення сприйняли Берестейську унію як спробу переходу в католицизм і засіб колонізації. Розгорнулася бурхлива дискусія з релігійних питань (які за своєю сутністю мали політичний характер), що знайшла відображення у **полемічній літературі**.

У полемічній літературі виділялися **два напрямки**:

1. підтримка унії православної та католицької церков (П. Скарга);
2. антиуніатські ідеї, реформа православної церкви (Х. Філалет).

Головна теза книги **Петра Скарги** «Про єдність церкви Божої» – критика православної церкви через пихатість константинопольських патріархів, тиранію візантійських імператорів, шлюби духовенства, за втручання світської влади в церковні справи тощо.

Христофор Філалет (на противагу П. Скарзі):

відстоював ідею демократизації церкви;
захищав право світських людей на участь у духовних справах;
виступав за виборність духовних владик та релігійну терпимість;
вважав незаконним втручання Папи Римського в світські справи.

Він виходив з ідей суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом.

А видатний український полеміст **Іван Вишенський** (1550-1620 рр.):

виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти;

висував концепцію колективної соборності правління християнською церквою, заснованою на ідеї рівності всіх людей перед Богом;

заперечував як абсолютизм духовної влади (Папи Римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

3. Політична думка України у козацько-гетьманську добу

З часів Люблінської унії зростає роль південних степових районів України, куди почали втікати від панщини. На цих територіях одним із головних завдань стала організація відсічі татарським нападам. Для цього сформувався прошарок вільних людей, які поступово перетворили військове ремесло на свою професію.

У нижній течії Дніпра, за порогами, на острові Мала Хортиця Дмитро Вишневецький заснував військову фортецю – Запорозьку Січ. Термін «козак» спочатку не означав якогось стану чи класу, а лише вказував на заняття – степові промисли. Козацтво розвивалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалась і динамічно змінювалась (селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство).

Перемоги військ Б. Хмельницького в 1648 р. підірвали не лише військові сили, а й політико-ідеологічні підвалини Речі Посполитої, ліквідували її зверхність у Наддніпрянській Україні і були основними чинниками відродження української державності.

Богдан Хмельницький висунув власну програму створення Української козацької держави,

в основі якої лежала ідея української соборності. Хмельницький синтезував ідею старої княжої України-Руси з новою ідеєю козацької державності. Він був першим і, на жаль, останнім політиком в історії України доби феодалізму, який зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, а й за допомогою гнучкої політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних станів українського суспільства. Хмельницький не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його вирішення.

Після укладення Переяславської угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України й Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави.

Пилип Орлик (1672-1742 рр.) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи. Поразка Карла XII та Мазепи під Полтавою змусили П. Орлика емігрувати. По смерті І. Мазепи Пилип Орлик був обраний гетьманом України (в екзилі). Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», відомий ще як «Конституція Пилипа Орлика». Договір було укладено 1710 р. на козацькій раді в м. Бендери.

Конституція складається з двох частин.

У вступній частині стисло подана історія козацтва від Володимира Великого до Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовано необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає у тому, що в Україні:

- відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха;
- відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави; відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені;
- всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини; основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку) і збирається тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову;
- державні службовці повинні складати присягу на вірність Батьківщині та гетьману;
- старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;
- справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману;
- генеральна старшина звітує перед гетьманом про роботу;
- державний скарб відокремлюється від гетьманського й передається в управління генерального підскарбія;
- полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом;
- гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства;
- проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Але вона має велике значення як свідчення того, що українська політична думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей:

- обмеження влади гетьмана;
- представницьке управління;
- поділ державної влади;
- закріплення прав і свобод особи;
- справедливість у розподілі суспільних благ;
- підтримка соціально незахищених верств населення тощо.

Найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави.

В Києві на початку XVII ст. визначаються два основних осередки культури й освіти – Київське братство (засноване в 1615 р.) і група вчених-просвітників при Києво-Печерській лаврі на чолі з її архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. На основі Київського братства та Лаврської школи, заснованої Петром Могилою, була утворена в 1632 р. Київська колегія, згодом **Києво-Могилянська колегія** (пізніше – Академія). У XVII ст. колегія не мала офіційного статусу, але вона була першим українським вищим навчальним закладом з європейським рівнем освіти.

Значний інтерес становить доробок діячів Могилянської академії, починаючи від її засновників – І. Борецького, М. Смотрицького, П. Могили – аж до просвітників першої половини XVIII ст., зокрема С. Яворського, Ф. Прокоповича.

Петро Могила (1574-1647 рр.), митрополит київський і галицький. Суспільно-політичні погляди П. Могили досить суперечливі:

розвинув ідею верховенства православної церкви, яка протиставлялася польському королеві; виступав за підвищення ролі церкви у державі та суспільстві, її контроль за освітянським життям країни;

був проти втручання держави у церковні справи;

в цілому відводив церкві роль радника, а не верховника.

Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) – ректор Києво-Могилянської академії, в 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербургу і фактично очолив російську православну церкву, ставши однією з найбільш наближених до царя осіб. Він першим в умовах російської держави створив теорію освіченого абсолютизму, спираючись на теорії природного права та суспільного договору. На його думку, пріоритетною повинна бути світська влада, церква має підпорядкуватися державі. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, ставився над усіма громадянськими законами, й усі його дії, спрямовані на загальну користь, виправдовувалися. Ідеал Ф. Прокоповича – сильна держава, на чолі якої стояв би самодержець – освічений монарх, «філософ на троні», що дбає про інтереси народу.

4. Розвиток революційно-демократичних ідей у XIX ст.

На початку XIX ст. українські землі були поділені в основному між двома імперіями – Австрійською та Російською.

І половина XIX ст. – початок національного відродження, зростає політична активність громадськості. Вершиною розвитку політичної думки стала політична доктрина **Кирило-Мефодіївського товариства** (Київ, 1845 р.). Члени цієї організації – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, М. Куліш, Т. Шевченко та ін. – згуртувалися довкола ідеї слов'янського об'єднання у формі слов'янської республіканської федерації. Через 15 місяців братство було розгромлене поліцією після зради одного з нових членів, а члени братства були засуджені до різних термінів ув'язнення.

Микола Костомаров (1817-1885 рр.) – автор головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою *«Закон Божий»* (*«Книга буття українського народу»*). Провідною ідеєю є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу – рятувати слов'янство.

Тарас Шевченко (1814-1861 рр.) справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова, але у його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин і суспільного ладу в цілому.

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення, він мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Політичний ідеал Т. Шевченка – це демократична республіка, де вирішальна роль мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Продовжили ідеї Кирило-Мефодіївського братства **громадівці**.

Михайло Драгоманов (1841-1895 рр.) визначний український історик, активний діяч Київської громади. У 1876 р. виїжджає до Женеви, де видає збірник «Громада». Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і особливо соціалістичних ідей.

Поняття **«громада»** є ключовим у поглядах М. Драгоманова. Громада є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Ідея всесвітньої федерації як наступниці держави. Самостійні сильні громади мають певну незалежність від центральної влади й діють на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи. Головну причину поділу

суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу.

Ліберальні ознаки соціалістичного ідеалу М. Драгоманова:

- поділ влади;
- парламентаризм;
- демократичні права і свободи.

М. Драгоманов заперечував ідею національної державності, тому що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад, а Україна мала бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії.

5. Політичні концепції українських мислителів початку ХХ ст.: соціалізм, консерватизм, націоналізм, націонал-демократизм

Соціалізм

 Соціалізм (від лат. *socialis* – суспільний) – ідеологія, яка затверджує ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Особливо популярними соціалістичні ідеї стали в перші десятиліття ХХ ст. Історичні події в Росії підтверджували марксистське вчення, значного впливу якого зазнала й Україна. Тут були поширені як суто марксистські ідеї – про історичну місію робітничого класу, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату тощо, так і соціал-демократичні.

Найвідоміші представники соціалістичного напрямку політичної думки України – М. Грушевський і В. Винниченко тяжіли до соціал-демократизму.

Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) – видатний український історик і політичний діяч, голова УЦР. У своїх численних працях, зокрема багатотомній «Історії України-Руси», детально дослідив історію українського народу. Він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

Учений виходив із того, що існують дві «руських» народності – українсько-руська й великоруська. Київська держава були творенням українсько-руської народності, а володимиро-московська держава – великоруської. Теза про те, що Київська Русь була першою формою української державності.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції – від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії в демократичну правову державу.

Після більшовицького перевороту 1917 р. М. Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV універсал, який проголосив Україну самостійною республікою.

Володимир Винниченко (1880-1951 рр.) – заступник голови Української Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату (уряду УНР). Упродовж життя Винниченко залишався соціалістом, однак негативно ставився до соціалізму в радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами.

В. Винниченко запропонував свій варіант створення соціалізму, який він назвав «колектократією».

 Колектократія – суспільний устрій, система виробничих кооперативів, у якій всі працівники є співвласниками кожного окремого підприємства і тому мають право на свою частку прибутку.

Соціалізм – це кооперація. Необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну. Саме на колективну, а не на державну. Не націоналізація, а колектократизація – організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів – приведе до соціалізму.

Винниченко як соціаліст, розв'язання національного питання підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. Ідеал української демократії – у «*федерації Російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла*». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією.

Перебуваючи в еміграції, Винниченко змінив свої погляди на українську державність. У праці «*Відродження нації*» (1920 р.) він вказує на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Найкращою формою розвитку кожної нації є повна державна незалежність на принципах рівності відносин і добровільного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії.

Консерватизм

Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

На рубежі XIX–XX ст. в українській політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи. Більш помітне місце в історії української політичної думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувались у XX ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав.

В'ячеслав Липинський (1882–1931 рр.) – один із організаторів Української демократичної хліборобської партії, посол гетьманського уряду та УНР у Відні, професор Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць («Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926 р.).

В. Липинський вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії: «*Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути*».

Формою державності для України вважав конституційну монархію. Ідея монархії виступає консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (ділчична) монархія на чолі з гетьманом. Основними підвалинами українського монархізму Липинський називає аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійну єдність.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія. Але аристократія повинна поновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами.

Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво в її складі всіх суспільних класів і станів:

- промислового (фабриканти, інженери, робітники);
- хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники);
- купецького й фінансового (всі, хто живе з обміну продуктами);
- комунікаційного (залізничники, водії);
- інтелігенції.

В результаті аристократія виступає як класократія.

Класократія – влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів, яка забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм, які роз'єднують націю за партійною, класовою і етнічною ознаками.

Нація у В. Липинського виступає як політична спільність, що включає в себе усіх громадян держави, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Забезпеченню єдності нації слугує й територіальний патріотизм – усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями, незалежно від їх походження, соціально-класової та етнічної належності, віросповідання.

Важливою умовою побудови держави Липинський вважав її релігійну єдність. Тільки християнська етика спроможна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Релігія може примирити українство, але він застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури.

В. Липинський наголошував, що географічне положення України, історичне минуле, економічні інтереси вимагають економічного і воєнного союзу суверенної Української держави з Росією і Білоруссю.

Націоналізм

Націоналізм – світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших.

Ідеологи українського націоналізму М. Міхновський, Д. Донцов і М. Сціборський вважали за свій обов'язок формувати національну свідомість українського народу, всебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення, був **Микола Міхновський** (1873-1924 рр.). У 1900 р. М. Міхновський виголосив у Полтаві й Харкові промову, що вийшла окремою брошурою у Львові під назвою «*Самостійна Україна*». Вона вважається першим програмним документом українського націоналізму.

Головна проблема української нації – відсутність провідної національно свідомої верстви – інтелігенції. Однією з основних причин втрати українцями державності М. Міхновський вважав відсутність внутрішньої єдності й висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле: «*Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі*».

Ідея національного солідаризму найповніше була сформульована в «*10 заповідях УНП*» – заснованої М. Міхновським Української народної партії.

М. Міхновський був одним із авторів конституційного проекту «*Самостійна Україна*», за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом – Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою.

Для М. Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального.

Дмитро Донцов (1883-1973 рр.) – головний ідеолог українського націоналізму, автор численних творів («*Підстави нашої політики*», «*Націоналізм*», «*Дух нашої давнини*»).

Він сформулював концепцію нового – інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Стверджував, що призначення України – бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він вбачав зміст української національної ідеї.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм випливає з релігійного характеру романтизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Маси не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства – це аристократи духу, для яких земля – передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства.

Для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки.

- шляхетність, яка виявляється в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку.
- мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на яких тримається світ у цілому й суспільство зокрема.
- мужність, що проявляється здатністю жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що.

Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Д. Донцовим, мало бути «*творче насильство*», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки.

У 20-30-х роках XX ст. ідеї Д. Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми ОУН. Однак сам Д. Донцов не належав до жодної націоналістичної організації.

Націонал-демократизм

Націонал-демократизм – політична течія, що поєднує націоналізм з демократичними принципами державного устрою.

Націонал-демократичний напрям зародився в Галичині наприкінці XIX ст. Згодом націонал-демократизм набув поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до подій 1917-1920 рр. перебували на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності.

Провідною ідеєю державницьких концепцій націонал-демократів була ідея безумовного визнання права кожної нації на самовизначення.

Галицький правознавець і політолог **Станіслав Дністрянський** (1870-1936 рр.), відомий своїми працями «Нові проекти української конституції» (1920), «Загальна наука права й політики» (1923), «Нова держава» (1923), сформулював національно-державницьку концепцію, провідною ідеєю якої є право кожної нації на автономію та державну незалежність.

Він відстоював ідею національно-демократичної держави, право народу на самовизначення в етнічних кордонах. Він вказував на необхідність надання певних автономних прав анклавам національних меншин. Майбутню незалежну українську державу він уявляв як народну республіку, влада в якій належить народіві та обраним органам і здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Націонал-демократичний напрям української політичної думки уникав крайнощів марксистського соціалізму з його абсолютизацією класового чинника суспільного розвитку й націоналізму, який абсолютизував чинник національний, розуміючи націю лише як етнічну спільність.

Питання для самоконтролю:

1. Які ідеї домінували у політичних поглядах мислителів періоду Київської Держави?
2. В яких творах викладені основні політичні ідеї княжої доби?
3. В якому творі розвинута ідея політичного об'єднання руських земель, припинення міжусобиць?
4. Кого з українських мислителів можна віднести до гуманістів?
5. Які українські філософи у своїх творах розвивали ідеї природних прав людини, суспільного договору, поділу влади, правової держави?
6. Яке суспільно-політичне значення для України мала Берестейська унія 1596 р.?
7. Які напрямки можна виділити у полемічній літературі?
8. Який внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія?
9. На яких соціально-економічних, політичних, духовних засадах базувалася Запорізька Січ?
10. Яке значення мала Конституція П. Орлика?
11. У чому суть політичної програми М. Драгоманова?
12. Які основні течії можна виділити в українській політичній думці початку XX ст.? Назвіть представників, їх відомі праці та провідні ідеї.